

Тема 3. Лексикологія

1. Об'єкт і предмет лексикології, її завдання та зв'язок з іншими мовознавчими дисциплінами.
2. Слово як основна одиниця лексико-семантичної системи мови, його ознаки, значення. Поняття лексеми.
3. Типи лексичного значення слова. Багатозначність слова.
4. Переносне значення і переносне вживання слова.

Мова – це насамперед слово. Українська мова належить до мов з багатим словниковим складом, який упорядкований, організований певними чином. Отже, лексика – це сукупність уживаних слів (або словниковий склад мови чи його частина, наприклад, побутова, термінологічна лексика та ін.). Вона фіксується у тлумачних словниках: **Словник української мови в 11-ти томах**, 1970-1981 рр. – 135 тис. слів; **Великий тлумачний словник сучасної української мови**, 2001 р. – 170 тис. слів; розпочато видання нового академічного словника: вийшло кілька перших томів із 20 запланованих – міститиме 200 тис. слів. Учені вважають, що в лексичному запасі сучасної української літературної мови – до 4 млн. слів, з-поміж яких лєвова частка припадає на термінологічну лєксику.

Лексика – найменш консервативний елемент мовної системи, який постійно змінюється. Вона утворює власну систему. Системність української лєксики виявляється перш за все в тісних зв'язках між словами на основі значень слів, їх походження, активності вживання, забарвленості, тематичних груп, територіальної та соціальної стратифікації.

Вивченням лексичної системи, а також слова як основної одиниці мови займається наука лексикологія. Це один із розділів мовознавства.

Отже, об'єктом вивчення в цій науці є слово, а предметом – лексичне значення слова.

Лексичний склад мови може досліджуватися з різних точок зору: синхронічної, діахронічної, порівняльної. Виокремлюють синхронічну (описову) лексикологію: досліджує словниковий склад мови на певному етапі історичного розвитку щодо походження, активності вживання, стилістичного використання;

діахронічну (історичну) лексикологію: досліджує закономірності формування, розвитку й оновлення мови від найдавніших часів до сьогодні;

порівняльну лексикологію: вивчає спільні та відмінні ознаки окремих лексико-семантичних груп слів у різних мовах.

Підрозділи лексикології:

власне лексикологія вивчає природу слів, їх сукупність і вживання (включає антропоніміку, ономастику, топоніміку і т. д.);

етимологія – наука про походження слів, їх первісні значення;

семасіологія – наука про значення та смисл лексичних одиниць (її основні терміни: лексема, семема, сема).

Основним завданням лексикології є вивчення словникового складу мови в усій повноті та різноаспектній розгалуженості, оскільки лексика є певною системою.

Лексикологія пов'язана з цілим рядом інших мовознавчих дисциплін: фонетикою, граматику, лексикографією, етнолінгвістикою (вивчає лексичний склад національної мови).

Слово – це основна, самостійна одиниця, фонетично оформлена, за якою суспільною практикою закріплено певне значення і якій властива відтворюваність у процесі мовлення.

У цьому визначенні відбита подвійна природа слова: зовнішній бік – звукова оболонка, внутрішній – значення.

Слово вважають центральною одиницею мови, бо всі інші елементи мовної системи існують для нього або завдяки йому.

Структура слова включає фонетичну форму (наголос, один звук чи комплекс звуків: *Весна і літо пролетіли давно, осінь тендітна в моє вікно*), яка має значення (лексичне);

граматичну форму (слово непроникне, хоч словами є також займенники, форми дієслів, на зразок *будь-який, ні з ким, ходив би, буду ходити*), якій властиве граматичне значення.

Отже, найважливіші ознаки слова – наявність значення і відтворюваність (слово дістається з пам'яті, а не створюється кожного разу мовцем).

Одна з найважливіших функцій слова – номінативна. У кожній мові є своя специфіка номінативних процесів. В українській мові в основу називання явищ дійсності можуть бути покладені певні ознаки, наприклад: українська назва *рушник* пов'язана з рукою, а російська *полотенце* виникла за відношенням до матеріалу (укр. *пролісок* – рос. *подснежник*). Ознака предмета, покладена в основу його назви – це внутрішня форма слова.

Слово може узагальнювати ознаки цілого класу предметів, формувати поняття про них. Поняття – це відображення в свідомості людини істотних ознак, явищ, предметів дійсності. Воно є основою лексичного значення.

Лексичне значення слова (ЛЗ) – це реальний, предметно-поняттєвий зміст слова, який виражається основою або коренем. Саме воно викликає в нашій уяві поняття предмета, фіксується в словниках, є індивідуальним для кожного слова: *колір (золотий, чорний), стан людини (хворіти, радіти)*.

У лексичне значення, крім називання предмета (денотат) і поняття про нього (сигніфікат), може входити і додатковий компонент – оцінка предмета (конотат), наприклад: *здоровий* → *прездоровий, здоровісінський, здоровань, здоровенний*.

Слово має і граматичне значення (ГЗ) – засіб вираження взаємовідношень з іншими словами в реченні. Воно додаткове, супровідне до ЛЗ, виражається закінченням, префіксами, суфіксами: *веселий – веселіший – найвеселіший; веселенько*.

Окреме слово характеризується сукупністю форм і значень. Як елемент мовної системи воно протиставляється лексемі (конкретна реалізація слова, що характеризує його з погляду слововживання та словозначення), наприклад:

куля, -ею, -і – це одна лексема, але 4 різні словоформи (відмінкові, числові).

Отже, слово становить єдність звучання і значення.

Міра вияву ЛЗ і ГЗ лежить в основі поділу слів на повнозначні та неповнозначні. Основне значення повнозначних слів – ЛЗ, неповнозначних – ГЗ. Традиційно вважають, що останні не мають самостійних ЛЗ. Утім, здатність прийменників виражати часові, просторові відношення (*після, перед, над, під*), наявність заперечних часток свідчать про наявність у них лексичного значення.

Залежно від сприйняття / несприйняття предметів органами відчуття усі повнозначні слова поділяються на конкретні (*книга, будинок, лопата*) та абстрактні (*читати, будувати, ніжність, таємниця*).

Залежно від особливостей номінації та виділення слова з цілого класу об'єктів (*людина, калина*) або окремого об'єкта – антропоніма, гідроніма – всі слова-назви поділяють на загальні та власні назви. Таке розмежування стосується лише іменників.

Слово може мати одне ЛЗ (це однозначність) і кілька (багатозначність). Як правило, слово виникає в мові з одним значенням – прямим (первинним). У його основі може бути узагальнена ознака предмета (внутрішня форма), але нерідко значення слова не можна пояснити з точки зору сучасних носіїв мови, а треба вдаватися до етимологічного аналізу (наприклад, слово *сорок*). Однозначними словами виступають назви рослин, тварин, риб, птахів, числівників, терміни, власні назви: *клен, жоржина, дятел, олень, двадцять, азот, Львів*.

Отже, пряме значення слова – це основне його значення, найменш залежне від контексту і зринає в пам'яті мовця відразу.

У процесі історичного розвитку ЛЗ слова може зазнавати звуження (*пиво* – було пов'язано з будь-яким питвом, *чоловік* – було пов'язано з людиною взагалі), розширення (*стріляти* – було пов'язано зі списом), зміщення (*дражнити = драгувати* → 'викликати гнів, невдоволення'; *доступ = входити, відвідувати* → *користуватися* чим-небудь).

Під впливом різних мовних ситуацій у слова можуть з'являтися інші значення – похідні (вторинні), яких може бути навіть кілька. Наприклад: первинне значення слова *земля* – планета, а 6 інших – вторинні (позначаються у словниках арабськими цифрами: 2. Місце життя людей. 3. Верхній шар земної кори. 4. Речовина темно-бурого кольору. 5. Суша. 6. Грунт. 7. Країна, край). Отже, слово *земля* – багатозначне (полісемант). Узагалі в мові більше багатозначних слів. Це перш за все дієслова, прикметники, прийменники, наприклад: *іти* – 26 значень, *добрий* – 9, прийменники – до 40 значень. Значення багатозначного слова реалізується в контексті: *Я побачив незнайому жінку; Його жінка була в гарній сукні*.

Одне із значень багатозначного слова може бути **переносним**. Це таке значення, що виникає в слова на основі схожості, суміжності в просторі, за функцією (*світлі думки, очі горять, вітер танцює, золото на пальцях*), тобто воно пов'язано з основним. На перенесенні значень слів формуються художні засоби мови (тропи): метафори, метонімії, синекдохи (*тепле дихання землі, таблетки від голови, навипиньках підійшов вечір*). У лінгвістиці метафори, метонімії, синекдохи – це типи переносних значень.

Багатозначність слова (полісемія) – це здатність слова функціонувати в мові одночасно з кількома значеннями (не менше двох), пов'язаними між собою.

Розвиток багатозначності у слова – один із шляхів поповнення лексичного складу мови.

Переносне значення слова сприймається як окреме значення відомого слова, фіксується в словниках з позначкою *перен*. І вже цим відрізняється від переносного вживання, що використовується в мовленні як один із засобів образності, виразності та існує у вигляді індивідуально-авторських метафор, метонімії, синекдох, що виникають у слові на основі уявної чи віддаленої подібності. Як правило, це семантичні нюанси, які летучі, змінні, які не фіксуються в загальномовних словниках. Отже, **переносне вживання слова** – це несамотійне значення, що виникає у незвичайному оточенні: *голубий спокій, м'які сутінки, гірке тепло, очі-озера*.

У результаті сполучення слів між собою у них виникають вільні та невільні (зв'язані) значення.

Основний тип – вільне (номінативне) значення, яке відбиває об'єктивну реальність і сполучуваність такого слова визначається логікою:

олівець – довгий, дорогий, гострий, червоний, простий, але не паперовий, не кислий, не двоногий; ним можна писати, малювати; він може лежати, але не кукурикати, не сидіти, не думати.

Кожна частина мови – носій якогось номінативного лексичного значення.

Вільні значення слів стійкі. Вони тяжіють до поліфункціональності. Від них відгалужуються вторинні значення (наприклад, *нива* = □поле□, але й □сфера людської діяльності□). Вони здебільшого стилістично нейтральні, можуть уживатися в різних стилях (міжстильові).

Серед зв'язаних (невільних) лексичних значень слова виділяють два різновиди.

Фразеологічно зв'язане значення – це те значення, що реалізується в межах певних словосполучень, як правило, стійких (метафоричних, фразеологічних): *мертва тиша*, тобто *цілковита, повна*; *мертвий сон*, тобто *міцний, непробудний*; *похилий вік*; *гострий язик, лизень* *лизав*. Слова з таким значенням втратили своє вільне значення. Крім логіки, сполучуваність таких слів часто визначається мовною традицією.

Синтаксично обумовлене значення – це зв'язане значення, яке проявляється тоді, коли синтаксичні властивості слова впливають на його значення.

Більшість слів, що набувають такого різновиду значення, функціонують одночасно й у вільному значенні як нейтральні слова: *заєць* – □тварина□ і *перен.* □боязка людина□ (має образне, експресивне забарвлення). Як правило, таке значення з'являється у слів, коли вони виконують функцію присудка, додатка, відокремленого означення або звертання: *Він – справжній лопух (пень, слон, павук); хлопець-орел; козир-дівка; Голубе мій! Мені пощастило. Морозить.*

Поодинокі слова мають тільки такий тип ЛЗ: *амба, капут, смакота.*

Отже, типологія ЛЗ слова може здійснюватися на основі різних критеріїв.

Перш за все – це такі:

- за кількістю значень: одне – кілька,
- за походженням: первинні – вторинні (похідні),
- за співвідношенням із дійсністю: пряме – переносне,
- за характером лексичного сполучення: вільні – зв'язані.

Крім названих, можуть бути ще й інші критерії:

- стилістичний: нейтральні – забарвлені,
- когнітивний (пізнавальний): загальномовні – спеціальні,
- історичний: активне значення – застаріле – нове,
- соціальний або територіальний: загальномовні, діалектні, жаргонні значення.

Отже, багатство лексики української мови значною мірою виявляється в багатстві семантики слова.